

***MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT***

UOT 371

Afaq Umudvar qızı Hüseynzadə-Kiçikbəyova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Quba filialının Humanitar elmlər kafedrasının müəllimi

**ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏNİN İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİ
VƏ MƏDƏNİ FİKİRLƏRİ**

Афак Умудвар гызы Гусейнзаде-Кичикбейова
Преподаватель кафедры Гуманитарных наук Губинского филиала
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ И КУЛЬТУРНЫЕ МЫСЛИ
АЛИ-БЕЯ ГУСЕЙНЗАДЕ**

Afaq Umudvar Huseynzader-Kichikbayly
teacher of the department of Humanities at the Guba branch
of the Azerbaijan State Pedagogical University

**PUBLIC POLITICAL VIEWS AND CULTURAL THOUGHTS OF
ALI BEY HUSEYNZADE**

Xülasə. Məqalə Azərbaycanın filosofu, ədibi və ədəbiyyat tənqidçisi, XX əsr Azərbaycan-türk ictimai fikrinin ən görkəmli simalarından biri olan, həmçinin uzun müddət həkim, alim, rəssam, şair, tənqidçi, tərcüməçi, jurnalist, müəllim kimi fəaliyyət göstərən hər birində öz izini, irsini qoymuş Əli bəy Hüseynzadənin ictimai-siyasi görüşlərinə həsr olunmuşdur. XX əsr Azərbaycan ictimai fikir tarixinin görkəmli nümayəndəsi Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin öyrənilməsində, xalqımızın milli oyanışında, milli məfkurənin yaranmasında, milli özünüdərk və dirçəlişində, milli dövlətçiliyimizin formalaşmasında, milli maarifçilik hərəkatının tərəqqisində, mətbuat və mədəniyyətimizin inkişafında müstəsna xidməti vardır.

Açar sözlər: *Əli bəy Hüseynzadə, türkcülük, islamçılıq, turançılıq, müasirlik*

Резюме. В данной статье прослеживается наследие одного из известных азербайджанских философов, писателей и литературоведов, виднейшего деятеля азербайджано-турецкого общественного мнения XX века, а также врача, ученого, художника, поэта, критика, переводчика, журналиста, преподавателя. Статья посвящена общественно-политическим собраниям Али бека Гусейнзаде. Али Бек Гусейнзаде, видный представитель истории азербайджанского общественного мнения XX века, внес исключительный вклад в изучение истории азербайджанской школы и педагогической мысли, национального пробуждения нашего народа, формирования национальной идеологии и национального самосознания.

Ключевые слова: *Али бек Гусейнзаде, тюркизм, исламизм, туранизм, современность*

Summary. This article traces the legacy of each of the Azerbaijani philosophers, writers and literary critics, one of the most prominent figures of the twentieth century Azerbaijani-Turkish public opinion, as well as a doctor, scientist, artist, poet, critic, translator, journalist, teacher. It is

dedicated to the socio-political meetings of Ali bey Huseynzade. Ali Bey Huseynzade, a prominent representative of the history of twentieth-century Azerbaijani public opinion, has an exceptional contribution to the study of the history of Azerbaijani schools and pedagogical thought, the national awakening of our people, the formation of national ideology, national consciousness and revival, the formation of our national statehood.

Key words: *Ali bey Huseynzade, Turkism, Islamism, Turanism, modernity*

Görkəmli pedaqoq, mütəfəkkir, elm xadimi, publisist, şair, nasir, tənqidçi, tərcüməçi, filosof Əli bəy Hüseynzadə həmçinin istiqlaliyyət mübarizəsi, milli qurtuluş hərəkatının carçısı olmuşdur. Görkəmli mütəfəkkirin həyatında olan bu hadisələr təsadüfi olaraq baş verməmişdi. Belə ki, XIX əsrdən başlayaraq Şərqi ölkələrinin imperialist dövlətlər tərəfindən istismar olunması, milli təklənmənin baş verməsi, müstəmləkə olunmuş millətlərin milli varlığının, milli dilinin, milli mədəniyyətinin ayaqlar altına sərilməsi, əzilməsi, müsəlman torpaqlarının parçalanmasından sonra belə bir ehtiyac lazım olmuşdur.

1889-cu ildə Əli bəy Hüseynzadə gənc türklərlə əlaqə saxlamaq üçün gənc türklər hərəkatının özəyi olan “İttihadi-Osmani” adlı gizli cəmiyyətinin əsasını, özülünü qoyur. Lakin Əbdülhəmid mütləqiyyəti türkçülük ideologiyasının yayılmasına qarşı olur. Əbdülhəmid türkçülüyə türk olmayanlarla türklər arasında nifaq salan bir ideologiya kimi baxırdı. Ona görə də türkçülük ideologiyası həmin dövr ərzində Türkiyədə gizli şəkildə təbliğat olunurdu.

Osmançılıqdan-türkçülüyə vətənpərvərlikdən-millətçiliyə keçid az da olsa yavaş-yavaş hiss olunurdu. Bu fikirlər “İttihadi-Osmani” təşkilatının ideya-siyasi istiqamətinə təsir göstərdiyinə görə, 1894-cü ildən bu təşkilatın adı dəyişdirilərək “İttihad və tərəqqi” adlanmağa başlandı. Adı dəyişilmiş bu yeni təşkilatın keçdiyi tarixi inkişaf yolu haqqında sonralar Ziya Göyaltı bu cəmiyyətin sakit bir şəkildə inqilabi təlqin və irşadlar sayəsində tam yeni məfkurəli cəmiyyətə çevrildiyini yazmışdır.

Əli bəy Hüseynzadənin əsil turançılıq fəaliyyəti XX yüzilliyin başlanğıcında Azərbaycana döndükdən sonra baş verir. O, əsərlərində müstəmləkəçi, imperialist dövlətləri insanların, bəşəriyyətin düşməni kimi ifşa etməklə yanaşı, azadlıq, istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə səslənmiş, türk və müsəlman xalqlarının vahid ideya ətrafında birləşməsini istəmişdi. Görkəmli maarifçi bu yaradıcılığına görə hələ sağlığında

təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk aləminin haqq elçisi, mücahidi kimi tanınmışdı. Əli bəy Hüseynzadə yalnız Azərbaycanın, mənsub olduğu xalqın siyasi və milli əsarətdən xilas olması uğrunda çalışmamış, bütün müsəlman və türk aləmi üçün çalışmışdır.

Əli bəy Hüseynzadə ümumtürk mənəvi dəyərlərini tədqiq və təbliğ etmiş, türkün tərəqqisi naminə öz istedadını bütün gücü ilə ortaya qoymuşdur. Türkiyədəki təqiblərdən qaçıb Azərbaycana üz tutan Əli bəy Hüseynzadə əməkdaşlığa öncə “Kaspi” qəzeti ilə başlamışdır. O, burada publisistik yazılarını, əsərlərini dərc etdirmişdir. “Gənc türkçülük nədir?” adlı məqaləsi ilə türk tənziat hərəkatının mahiyyətini açıb göstərmişdir. Əli bəy Hüseynzadə bu dövrdə islahatçı-reformist ideya insanı kimi tanınmağa başlayır. O, məşhur teoloq alim, publisist və ictimai xadim Əhməd bəy Ağaoğlu ilə bir yerdə milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin gücü ilə “Həyat” qəzetinin çapına başlayır. “Həyat” qəzeti Əli bəy Hüseynzadəni “ağır başlı” filosof, “sədrə şəfa verən” sözlər (ağla qida verən sözlər) söyləyən mütəfəkkir, ziyalı kimi Azərbaycana tanıdır. “Həyat” qəzetinin səhifələrində Əli bəy Hüseynzadə əsərlərini dərc etdirməklə ictimai-mədəni mühitə yeni abı-hava gətirir, xalqının dünyagörüşünü yeni ideyalarla zənginləşdirir.

XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi ideologiyanın təşkili və tənzimlənməsində, informasiya mühitinin qurulmasında milli mətbuat öz yerini və rolunu almışdır. Jurnalistikanın ictimai fikir meydanına çevrilməsi bu tarixi mərhələnin məhsuludur. Bu tarixi mərhələdə diqqətəlayiq yer tutmuş “Füyuzat” jurnalı, həmçinin onun redaksiya heyətinin də xüsusi xidmətləri olmuşdur. Çünki onlar yalnız jurnal nəşr etdirməklə qalmamış, füyuzatçılıq hərəkatının öz inkişaf xəttini, “Füyuzat” jurnalistika məktəbini də yaratmışdılar.

Əli bəyin məqsədi turançılıq ideologiyası ilə türk xalqlarını rus inqilabından ayırmaq, milli-azadlıq hərəkatının türkçülük xarakterini ver-

mək idi. Əli bəy Hüseynzadənin turançılıqla bağlı yazdığı “məktubi- məxsusi” məqaləsi türkçülüyün mühüm sənədinə çevrilir. O, bu məqaləni Misirdə turani imzası ilə nəşr etdirir. Məqalə türk ziyalılarının diqqətini dərhal cəzb edir. Çünki məqalə milli azadlıq uğrunda türk xalqlarını birliyə səsləyirdi.

“Siyasəti-fürusət” adlı irihəcmli əsərində əsas tənqid hədəfi olaraq çarizmin birinci rus inqilabından sonra Şərqi xalqlarında oyanan istiqlal, azadlıq hərəkatına qarşı yeridilən siyasət idi. Görkəmli pedaqoq bu əsərdə milli əsarətə qarşı kəskin etirazını vermişdir. Əli bəy düşüncələrini Paskeviç obrazı ilə təqdim etmişdi ki, həmin Paskeviç çar Rusiyasının şovinist dövlət adamı idi.

XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan xalqının milli oyanışında, əsaslı Axundzadə və Zərdabi tərəfindən inşa edilən maarifçilik hərəkatının, islamçılıq və avropaçılıq ideya və fikirlərinin davam etdirilməsində, millətimizin islam ümmətçiliyindən islam milliyətçiliyinə və oradan da türk milliyətçiliyinə keçidin əsas ideya və təməl rəhbərlərindən biri olan Əli bəy Hüseynzadə “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” düsturu ilə türkçülüyün siyasi formulunu və elmi nəzəri əsaslarını vermişdir. Müasirlərinin dediyi kimi o, milli istiqlal hərəkatının “Ana Yasa”sını verməklə milli tariximizdə “türkçülüyün atası” kimi öz yerini almışdır.

Onun ideyası üçrəngli bayrağımızda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli dövlətçilik ideologiyasına çevrilən üçlük rənglər palitrası vasitəsilə əbədiləşdi. 1918-ci ilin 28 mayında müstəqil dövlət elan edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloji banisi Əli bəy Hüseynzadə Cümhuriyyətin qurulmasında, dövlətin təşəkkülündə iştirakı ilə bağlı xeyli materiallar vardır.

1917-ci illərin sonlarından başlayaraq Türkiyənin ədəbi-bədii, siyasi və hərbi çevrələrində nüfuzlu malik olan Əli bəy Hüseynzadə Əhməd bəy Ağaoğlu ilə bir yerdə Azərbaycanın müstəqil Cümhuriyyət mövzusunda işıqlandırır və yetərinə dəstək qazanır. Yunis Hadi, Ziya Göyaltı, Əhməd Rəfiq kimi ziyalılar sayəsində Türkiyənin mətbu orqanları olan “İqdam”, “Təsviri-əfkar”, “Tan”-da Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasını gündəmə gətirir. Cənubi Qafqazda türk dövlətinin qurulması ilə bağlı siyasi dəstəyin verilməsi təbliğatı aparılırdı. Yaranmış əlverişli

siyasi tarixi şəraitdən məharətlə istifadə edən Əli bəy Hüseynzadə 1918-ci ildə Sofiya, Berlin, Vyana və Budapeştdə gedərək çar Rusiyasının siyasi çöküşünün qaçılmaz olduğunu bildirir. Rusiyadakı türklərin haqq və hüquqlarının qorunması, milli mədəniyyəti, milli və müstəqil dövlət qurmaq istəklərini Avropaya səyahət edib bəyan etmişdir.

Məhəmməd Əsəd bəy Çələbizadənin, Mükəmmədin Baxçalının, Yusif Akçuranın və Əli bəy Hüseynzadənin rəhbərliyi ilə Rusiya müsəlmanları türk-tatar millətlərinin müdafiə cəmiyyəti quruldu. Əli bəy Hüseynzadə 1918-ci ilin iyunun 4-də Batumda Türkiyə və Azərbaycan arasında “Dostluq və əməkdaşlıq” müqaviləsinin hazırlanmasında, danışıqların aparılmasında birbaşa iştirak etmişdi. Əli bəy Hüseynzadə 1918-ci ilin iyul ayında Batum və Gəncəyə getdiyi Samət Ağaoğlunun “Babamın xatirələri” memuarında qeyd olunub. Əli bəyin özü də xatirələrində Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birgə Batuma getdiyini və sonra AXC-nin müvəqqəti paytaxtının Gəncədə olduğunu qeyd edir. Gəncəyə getdiyi zamanda Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa ilə görüşmüş, ziyalılarla birlikdə Cümhuriyyətin quruluş məsələləri ilə bağlı müzakirələr aparır.

Həmin dövrdə Əhməd bəy Ağaoğlu Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşanın siyasi müşaviri kimi fəaliyyət göstərirdi. Əli bəy Gəncədə olduğu zaman Azərbaycanın müstəqilliyi, istiqlalı və milli-azadlığı uğrunda səngərdə əsgərlərlə birgə çiyin-çiyinə düşməyə qarşı savaşırdı. Bu azadlıq mücadiləsini Əli bəy Hüseynzadə 1918-ci il 24 iyulunda Türkiyənin Hilali-Əhmər qəzetində “Azərbaycanda düşüncülərim” adlı məqaləsində qeyd edir. Bu məqalənin giriş hissəsində, redaksiya qeydində görkəmli mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin bir qədər öncə Azərbaycanda olması və “Hilali-Əhmər” qəzeti üçün məqalə yazdığı vurğulanır. Əli bəy Hüseynzadə gənc dövlətimizin müvəqqəti paytaxtı olan Gəncəni bir müddət öncə tərk etdiyini, buranın müvəqqəti paytaxt olduğunu məqaləsində qeyd edir.

Azərbaycanın paytaxtının Bakı olduğunu və bunu Azərbaycan xalqına çox görünən şəxslərin Azərbaycan xalqının mənfur düşməni olduğunu qeyd edirdi. Beləliklə, məqaləsindən aydın olur ki, Əli bəy Hüseynzadə uzaqgörən siyasəti ilə

Almaniya, Böyük Britaniya və Sovet Rusiyasının Bakını Azərbaycandan ayırmaq başsız bədənə çevirmək siyasətinə yaxından bələd idi və buna qarşı çıxırdı. Birinci Dünya Müharibəsində Almaniya Türkiyənin müttəfiqi idi, bu müttəfiqliyin əleyhinə olaraq Almaniya Sovet Rusiyası ilə anlaşma imzaladı. Almaniya Bakını Sovet Rusiyasının öhdəliyinə buraxaraq Brest-Litovski sazişinə əlavələr edərək neftin dördü birini əldə etmək istəyirdi.

Türkiyənin İstanbul şəhərində olan Rəsulzadə bu sazişin əleyhinə mətbuatla nota verdi. Bakını “müttəfiqlərin neytral bir bölgəsi” kimi Azərbaycandan ayırmaq istəyənlər Azərbaycanın istiqlal savaşına öz qardaş köməyini göstərən Türkiyəyə qarşı diplomatik təzyiqlər həyata keçirirdilər. Əli bəy Hüseynzadə də əsasən məqalələrində bu mövqeyə qarşı çıxırdı.

Bu gün başımızın üstündə dalğalanan, işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda, həmçinin mədəniyyət paytaxtı olan Şuşada dalğalanan Azərbaycanın üçrəngli bayrağında “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” triadası öz əksini tapmışdır. Əli bəy Hüseynzadənin fikrincə, azərbaycanlıların millət məfkurəsi türkləşmək, dini məfkurəsi islamlaşmaqdırsa, mədəni, iqtisadi, sosial-siyasi məfkurəsi avropalaşmaq olmalıdır.

Ziya Göyaltı Türkiyədə türkçülüynün əsas simalarından biri, böyük ideoloqu kimi tanınan Əli bəyi öz ustadı sayır və sonralar həmin üçlüyü sosioloji baxımdan “millətini tanı, ümmətini tanı, mədəniyyətini tanı” mənasını verən “türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Batı mədəniyyətindənəm” şəklində təsvir etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə Əli bəy Hüseynzadənin nurlu ideyasının təməli, özülü qoyuldu. Fenomenal şəxsiyyət olan Əli bəy Hüseynzadə türk tarixin-

də böyük izlər qoymuşdur. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni fikir tarixindəki roluna, müasirləri tərəfindən yüksək dəyər verilməmişdir. Lakin sovet dönmündə kommunist ideologiyasına zidd olduğu üçün başqa milli-mənəvi dəyərlər kimi, böyük şəxsiyyət olan Əli bəy Hüseynzadə fenomenini də yaddaşlardan çıxarmaq, unutturmaq, onun uzaqgörən əməllərini xalqın yaddaşından silmək, onun tarixi müstəsna xidmətlərini saxtalaşdırmaq istəyənlər olmuşdur. Əli bəy Hüseynzadənin adına cürbəcür –burjua millətçisi, pantürkist və s. iftirlər edildi. Əli bəy Hüseynzadənin yaxınları, qohumları – qırmızı terrora məruz qaldı. Əsrin ideologiya öncüsünün əsərlərinin nəşrinə qadağalar qoyuldu.

Problemin aktuallığı. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində türk islam dünyasının yetişdirdiyi Əli bəy Hüseynzadə nadir fenomen şəxsiyyət, görkəmli dahi mütəfəkkir, böyük maarifçi və ictimai xadim idi. Əli bəy Hüseynzadənin haqq dünyasına köçməsindən 82 il keçsə belə onun ideyaları bu günümüzdə də yaşamaqdadır. Onun yazıb yaratdığı əsərləri, parlaq fikirləri bu gündə öz aktuallığını qoruyur. Böyük korifeyin üçrəngli bayrağımızda öz ideyaları əbədiləşmişdir.

Problemin yeniliyi. Azərbaycan filosofu, ədəbiyyat tənqidçisi, XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin birinci yarısında yaşamış, yaratmış görkəmli mütəfəkkir, böyük ustad, ədib, şair, alim olan Əli bəy Hüseynzadənin ictimai-siyasi fikirləri, görüşləri ətraflı araşdırılıb, sistemli şəkildə öyrənilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə pedaqogika tarixi üzrə tədqiqat apararı gənc tədqiqatçılar üçün elmi əhəmiyyət daşıyır. Universitet tələbələri, müəllimlər, müəlliflər bu məqalədən istifadə edə bilər. Azərbaycanda ali pedaqogikanın tarixinin öyrənilməsi sahəsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. / Ə. Hüseynzadə. – Bakı, 2007
2. Əli bəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ə. Hüseynzadə. – Bakı, 2008,
3. Füyuzat (1906-1907). Bakı,2006 (Transliterasiya edənı, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi Ofeliya Bayramlı.)
4. Azər Turan. Əli bəy Hüseynzadə. – Moskva, 2008
5. Ziya Göyaltı. Türkçülüynün əsasları. – İstanbul, 1996
6. Yusuf Akçura. Türkçülüynün tarixi. – Bakı, 2006
7. Manaf Süleymanov. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim... / M. Süleymanov. – Bakı, 1996.
8. Əsgər Quliyev. Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan maarifçiliyinin karifeylərindən biri kimi. “Azərbaycan məktəbi” 2014, № 2

9. Rasim Mirzə. Türkcülüyün Babası. – Bakı: Elm, – 2000.
10. Hüseyn Əhmədov. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. / H. Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014 s. – 282
11. Əli bəy Hüseynzadə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. / Ə. Hüseynzadə. – Bakı: Azərbaycan, – 1996. – s. 1
12. T. Abdin. Əli bəy Hüseynzadə – 150. “525 qəzet”, 2014, 22 fevral, s.20.
13. Ə. Quliyev. Bayrağımızdakı simvolikanın memarı, böyük maarifçi. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 2014, 7 fevral, s. 5.
14. T. Abdin. Ah İstanbul... İstanbul... – Bakı: Avropa, 2005, -s. 87.
15. Ə. Quliyev. Əli bəy Hüseynzadə: Türkcülüyün atası və böyük maarifçi “525-ci qəzet”. – 2014. – 7 fevral. –№ 22. – s.7.
16. A. Turan. Əli bəy Hüseynzadə. Həyatı, mübarizəsi, yaradıcılığı, şəcərəsi. – Bakı, 2014.

E-mail: afaqhuseynzade81@gmail.com
Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. İ.B. Əmirəliyeva,*
biol.ü.fəls.dok. Q. Əliyev
Redaksiyaya daxil olub: 30.11.2023